

مقایسه‌ی کتیبه‌نگاری دو مسجد: گوهرشاد و کبود

سید مهدی حسینی نیا*

دانشجوی دکترای باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی
mehdihosseyni44@yahoo.com

امیر بهرامی

دانش‌آموخته‌ی کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی

علی نوید

دانشجوی دکترای باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی

مهدی حیدری

دانشجوی دکترای باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۰۸/۰۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۱۲/۱۳
(از ص ۱۹۱ تا ۲۰۶)

چکیده

آن‌چه در این نوشتار بدان پرداخته شده است، شامل معرفی هنر خوش‌نویسی و کتیبه‌نگاری در قالب صنعت کاشی‌کاری دوره‌ی تیموری و دوره‌ی دوم سبک آذری خواهد بود. برای این منظور دو مسجد از این دوران پُر فراز و نشیب هنری ایران (سده‌های میانی هنر اسلامی) به‌عنوان موارد مطالعاتی در نظر گرفته شده است. مساجد گوهرشاد و کبود در این دوران از آثار برجسته و پابرجای هستند که می‌توان به‌درستی کتیبه‌های موجود در آن‌ها را بررسی و مطالعه نمود. هرچند پیش از این، مطالعاتی در زمینه‌ی سبک‌شناسی و مقایسه‌ی تزینات مساجد تیموری انجام گرفته است، اما مقایسه‌ی تحلیلی خطوط به‌کار رفته در کتیبه‌های دو مسجد گوهرشاد و کبود در این جستار امری تازه بوده و اهمیت پژوهش مورد نظر بدان است. همچنین در این بررسی تفاوت‌ها و یکسانی‌های نوشتاری، ترکیب رنگی و نیز چگونگی جای‌گزینی کتیبه‌ها در بنا تجزیه و تحلیل شده است. هدف اصلی این پژوهش، یافتن نقطه‌ی عطف هنر خوش‌نویسی دوران تیموری با مطالعه‌ی موردی بر روی دو مسجد «گوهرشاد» و «کبود» بوده است. در این پژوهش که به‌صورت مقایسه‌ای انجام گرفته، نتایج قابل‌توجهی به‌دست آمده است که می‌تواند به پژوهشگران عرصه‌ی هنر و معماری اسلامی در بررسی‌های آتی کمک نماید. برآیند پژوهش پیش‌رو را می‌توان این‌گونه بیان نمود: یافتن وجه‌تمایز و همچنین یکسانی میان نوشتارهای این دو مسجد و توجه به شیوه‌های نگارشی کتیبه‌ها و چگونگی بهره‌گیری از رنگ‌های متنوع در آرایش بدنه‌های این دو بنا (زمینه‌ی کتیبه‌ها) و نیز موضوعات و محتوای بیان شده در کتیبه‌ها که در متن اصلی به‌صورت کامل تجزیه و تحلیل شده است. در نهایت، خطوط در ترکیب با کاشی‌های معرق، معقلی و آجر، و همچنین نقوش هندسی و اسلیمی، زیبایی هر دو بنای مذهبی را دوچندان کرده است.

کلیدواژه‌گان: مسجد گوهرشاد، مسجد کبود، کتیبه‌نگاری، تیموریان، آق‌قویونلوها، آرایه‌های معماری.

مقدمه

معماری مذهبی تیموری، جایگاه ویژه‌ای در هنر و معماری دوران اسلامی داشته است. جایگاه ویژه‌ی آیات و نوشته‌های قرآنی، ضمن بافتی از نقوش گیاهی و نقوش هندسی، از ویژگی‌های این دوره است. هرچند رنگ‌وبوی جغرافیایی دو منطقه در تنوع شکل‌گیری ساختار دو بنای مورد نظر (مساجد گوهرشاد و کبود) بی‌تأثیر نبوده، اما همانندی هنر نگارش در مایه‌ی مذهب این دوران قابل توجه است. در هر دو مسجد گوهرشاد و کبود، خط ثلث با زمینه‌ی لاجوردی و آبی و خط کوفی بنایی بیشترین خطوطی هستند که به کار برده شده‌اند. این دو بنا در متن آیات و زمینه‌ای که کتیبه‌ها به کار رفته‌اند با هم تفاوت‌هایی دارند.

این پژوهش در پایان کار خود به چند پرسش، پاسخی منطقی خواهد داد. این کتیبه‌ها غیر از متون قرآنی چه مفاهیم دیگری را می‌رسانند؟ کتیبه‌های دو مسجد در چه زمینه‌ای کار شده است؟ تفاوت‌ها و همانندی‌های میان کتیبه‌نگاری این دو مسجد در چیست؟ آیا رنگ‌بندی کتیبه‌های دو بنا کاملاً یکسان است؟ اما در پی پرسش‌هایی که پیش آمده است، می‌توان چندین فرضیه‌ی نزدیک به واقعیت را بیان نمود. نخست این که، با مشاهده‌ی کتیبه‌ها و تجزیه و تحلیل نوشته‌ها می‌توان پی برد که تمامی نوشتارها تنها به متون قرآنی اختصاص نیافته و مضمون‌های دیگری از جمله: ستایش امامان شیعه، روایات و احادیث، آموزه‌های عرفانی، نام‌های جلال خداوند، طلب رحمت و آموزش برای سازندگان، اشعار فارسی و نوشتار با مضمون تاریخی نیز در میان آن‌ها دیده می‌شود.

در نگاه نخست به کتیبه‌های دو بنا، می‌توان تفاوت میان زمینه‌ی کار شده‌ی کتیبه‌ها را دید که در ادامه با تجزیه و تحلیل بیشتر به روشنی بیان خواهد شد. همان‌گونه که اشاره شد، در کتیبه‌نگاری دو مسجد مورد مطالعه تفاوت‌ها و یکسانی‌هایی دیده می‌شود که باید به صورت جزئی به آن‌ها پرداخته شود. اهمیت و ارزش این پژوهش بیشتر بدان است که تاکنون در هیچ پژوهشی به صورت جزئی به این موضوع پرداخته نشده است و نیاز به مطالعه‌ی دقیق بر روی کتیبه‌نگاری این دو مسجد و به ویژه شناخت همانندی‌ها و ناهمانندی‌های این دو بنای هم‌دوره امری ضروری به نظر می‌رسد. روش تحقیق این نوشتار تحلیلی و مقایسه‌ای و ابزار گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی بوده است.

پیشینه‌ی تحقیق

پیش از این، پژوهش‌گران و صاحبان اندیشه و ذوق هنری، این دو بنای مذهبی و با ارزش تاریخ ایران را مورد کنکاش و بررسی خود در زمینه‌های گوناگون قرار داده‌اند و هر کدام به گونه‌ای متفاوت به روشن ساختن بخشی از نادانسته‌ها درباره‌ی این مساجد پرداخته‌اند. در این راستا، به‌عنوان نمونه، می‌توان به پژوهش‌ها و مطالعات حسین زمرشیدی درباره‌ی مسجد گوهرشاد اشاره نمود؛ در بررسی خطوط معقلی (ر. ک. به: زمرشیدی، ۱۳۷۰ و ۱۳۶۷) و همچنین در کتابی دیگر به تربینات کاشی‌های این بنا پرداخته است (ر. ک. به: زمرشیدی، ۱۳۶۸). ایشان به تازگی در مقاله‌ای دیگر به بررسی دیگری در زمینه‌ی هنرهای مسجد گوهرشاد پرداخته است (ر. ک. به: زمرشیدی، ۱۳۹۰). محمود ماهرالنقش نیز در کتابی به بررسی کتیبه‌های مسجد گوهرشاد پرداخته

است (ماهرالنقش، ۱۳۷۰). مهناز شایسته‌فر نیز در مقاله‌ای کتیبه‌های این مسجد را با مسجد و مدرسه هرات مقایسه نموده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۹)؛ و بسیاری پژوهش‌گران دیگر که به‌گونه‌ای در رابطه با هنر و کتیبه‌نگاری این بنا پژوهش‌هایی را به انجام رسانده‌اند، در مورد مسجد کبود، هرچند حجم مطالعات به نسبت مسجد گوهرشاد کم‌تر بوده است، ولی می‌توان به‌عنوان نمونه: کتاب مسجد کبود فیروزه/اسلام، نوشته‌ی سید جمال ترابی طباطبایی، که به تفصیل در مورد مسجد کبود در بازه‌ی زمان بحث نموده است و جزئیات آن را از لحاظ معماری بررسی نموده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۷۹). همچنین منصور حسین‌پور میزاب در کتابی به زیباشناسی معماری و تزیین در مسجد کبود پرداخته است (حسین‌پور میزاب، ۱۳۸۹). انصاری و احدنژاد در مقاله‌ای به بررسی هندسه و تناسبات در معماری دوره‌ی آق‌قویونلوها به مطالعه‌ی مسجد کبود می‌پردازند (انصاری و احدنژاد، ۱۳۸۹)؛ و سایر پژوهش‌گران که در متن و کتابنامه به نام آنان اشاره رفته، می‌توان به‌عنوان پیش‌زمینه مطالعاتی در راستای شناخت این دو بنای هم‌دوره اشاره نمود. همان‌گونه که در کتابنامه‌ی این تحقیق بدان اشاره می‌شود، می‌توان دریافت که پژوهش‌گران داخلی و خارجی در این رابطه مطالعات و تحقیقاتی داشته‌اند، ولی پژوهش حاضر به‌گونه‌ای روش‌مند و نوین به بخشی جزئی و مقایسه‌ای میان دو بنا پرداخته و نوشته‌ای تازه را به تمامی پیشینه‌ی پژوهشی این مساجد می‌افزاید.

مشخصات کلی معماری و تزیینی مسجد گوهرشاد

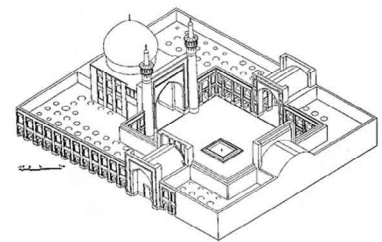
نخستین و عالی‌ترین اثر بازمانده از معماری ایرانی سده‌ی پانزدهم م، مسجد گوهرشاد (ساخت ۸۲۱ هـ.ق.) است که اکنون در کنار حرم مطهر امام رضا (ع) در مشهد قرار دارد (پوپ، ۱۳۸۸: ۱۳۴). ساختمان آن بر اساس متن کتیبه‌ی ثلث ضلع جنوبی در سال ۸۲۱ هـ.ق. به کوشش «گوهرشاد»، همسر شاهرخ تیموری به پایان رسیده است. مسجد به شکل چهار ایوانی ساخته شده و در طرفین ایوان اصلی آن دو مناره‌ی رفیع، جای گرفته است که از لحاظ زیبایی و کوشش در کاشی‌کاری دارای اهمیت ویژه‌ای است. ارتفاع کلی آن‌ها به ۴۳ متر می‌رسد. این مناره‌ها از روی زمین آغاز می‌شوند و چسبیده به ایوان مقصوره‌ی بالا می‌روند. اهمیت فوق‌العاده‌ی این مسجد، که به این جهت نیز آن را یکی از زیباترین آثار معماری جهان محسوب داشته‌اند، به‌خاطر کاشی‌کاری و کتیبه‌های آن است (شه‌بازی، ۱۳۸۶: ۱۸-۱۷). نماهای آن همانند دیگر ساختمان‌های هم‌زمان، با گونه‌های گره‌سازی درهم و ساده آمود شده است (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۲۴۸). وسعت کل جامع گوهرشاد مشهد ۹۴۱۰ متر مربع است و از سوی شمال با عرض ۸۷ متر به رواق دارالسیاده و دارالحفاظ، از جنوب با عرض ۹۸/۶۵ متر به صحن قدس، از شرق با طول ۱۰۹/۳۰ متر به رواق امام خمینی (صحن موزه‌ی گذشته) و از غرب با طول ۱۰۷/۱۰ متر به بست شیخ بهایی محدود شده است. صحن مسجد تقریباً مربعی‌ست به مساحت ۲۸۵۰ متر به‌طوری که ۵۶/۳۰ متر طول و ۵۱/۶۵ متر عرض دارد. طرح مسجد جامع گوهرشاد را می‌توان نخستین طرح مسجد چهارایوانی متکامل با این شیوه از ایوان‌های جنوبی (ایوان مقصوره) ایوان شمالی (ایوان قبله) و دو ایوان شرقی و غربی، کاملاً همانند یکدیگر، دانست. ایوان وسیع و مرتفع مقصوره دارای گنبدخانه بوده و برفراز آن گنبد آگون (شکم‌دار) حجیم و بسیار جالبی به‌دلیل

فرم آن ساخته شده است (شکل ۱). در طرفین گنبد، به‌منظور پیش‌گیری از رانش ایوان، دو گلدسته ساخته شده است. گلدسته‌ها، از سطح زمین متکی و متصل مدور فلکه به اسکلت پیش‌خوان ایوان مقصوره هستند که چون پشتواره‌هایی تا دست‌انداز پشت‌بام مقاوم عمل می‌کنند و در حالت استوانه با پله‌پیچ ساخته شده‌اند. وجود مؤذنه با مقرنس‌بندی چند تخته، زینت‌بخش نمای مسجد شده است. ناماسازی‌های مسجد، از آزاره‌ی سنگ، سرچارکه‌کشی‌های عمودی و افقی و در متن آن‌ها کارهای گوناگون از شاخه‌های متعدد با فلسفه هنری از هنرهای وابسته به معماری انجام شده است. در این هنرها از انواع هفت قلم خط، نقوش بسیار متنوع و زیبایی‌اسلیمی‌ها، ختایی‌ها، گل، بوته‌ها و... استفاده شده است. به‌کارگیری انواع نقوش «گلچین معقلی، گره‌ی معقلی و خط معقلی» گنجینه‌ی سرشاری از هنر خط معماری در این مسجد به‌وجود آورده است. بهره‌گیری از انواع هندسه‌ی نقوش (گره و شاه‌گره‌ها) و عموماً عناصر طاقی، در این مسجد برای هنرهای یاد شده از «کاشی‌کاری معرق» از نوع طرح و اصطلاحاً، آمیز رنگ‌های کاشی و ساخت ظریف، به‌حق، ارزش‌های بسیار بدیعی به‌وجود آورده است (زمرشیدی، ۱۳۹۰).

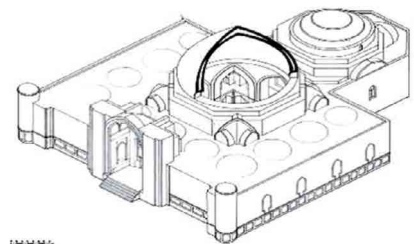
مشخصات کلی معماری و تزیینی مسجد کبود

مسجد جهانشاه یا مسجد کبود تبریز (گوی مسجد) از آثار «ابوالمظفر جهانشاه بن قره یوسف» از دودمان ترکمانان قره‌قویونلو است که در ۸۷۰ هـ.ق. بنای آن به‌کوشش و نظارت «جان بیگ خاتون» (زن جهانشاه) پایان یافت. این مسجد امروزه در بخش شمالی خیابان امام خمینی، روبه‌روی کوچه‌ی صدر، در شهر تبریز قرار دارد (زنده‌دل و دیگران، ۱۳۷۶: ۱۲۴). بنای تاریخی مذهبی مسجد کبود از آثار ارزشمند دوره‌ی قراقویونلو می‌باشد که به‌دستور جهانشاه که شهر تبریز را پایتخت خود قرار داده بود و به استادکاری «عزالدین قاپوچی» بنا گردیده است. با استناد به کتیبه‌ی برجسته‌ی سردر به سال ۸۷۰ هـ.ق. ساختمان آن به پایان رسیده است. بنای اصلی در مقام مسجد و مقبره، دارای صحن وسیعی بوده که در آن مجموعه‌ای از ساختمان‌ها، از جمله مدرسه، حمام، خانقاه، کتابخانه و... ساخته شده بود، متأسفانه آثاری از آن‌ها امروز به‌جا نمانده است (انصاری و ابراهیمی، ۱۳۸۹: ۳۶).

مسجد کبود تبریز، آوازه‌ی قوی شیوه‌ی «آذری» است (۸۷۰ هـ.ق.) و در روزگار خود به «فیروزه‌ی اسلام» نام‌آور بوده است. تهرنگ این مسجد که بدون میان‌سرا می‌باشد، از مسجد «شاه‌ولی» تفت برگرفته شده و پس از آن نیز در مسجد شیخ لطف‌الله به‌کار رفت (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۲۶۷). بنای کنونی در بردارنده یک گنبدخانه‌ی مرکزی است که اطراف آن را یک هشتی با نُه گنبد و در سمت قبله هم یک شبستان گنبددار در برگرفته است (شیلابلر و جانانتان بلوم، ۱۳۸۱: ۱۰۴)، (شکل ۲). سطوح بیرونی و درونی مسجد کبود فرو ریخته است. دیوارهای بیرونی و بخش بزرگی از دیوارهای داخلی را با کاشی‌های معرق شش‌رنگ پوشانده شده است. چشم‌گیرتر از همه، نقش‌مایه‌های سیال اسلیمی و کتیبه‌هاست که بیشتر با رنگ سفید یا طلایی در زمینه‌ی سپید و سبز قرار گرفته است (همان: ۱۰۵-۱۰۴). پلان بنا ترکیبی از حجم مکعب مستطیل یا مکعب مربع با کشیدگی شمالی-جنوبی است که در مرکز آن گنبدی آجری افراشته شده است. شایان ذکر است که گنبد الحاقی در سال‌های اخیر توسط استاد رضا

▲ شکل ۱. ترسیم سه‌بعدی از مجموعه‌ی مسجد گوهرشاد (مرکز اسناد دانشکده‌ی معماری دانشگاه شهید بهشتی).

▲ شکل ۲. پرسپکتیو اگزونومتریک مسجد کبود (کیانی، ۱۳۸۷: ۲۵)

معماران، احداث شده است. مکعب اصلی فضای مسجد و مکعب کوچک محل مقبره‌ی جهانشاه است که با استفاده از گنبد‌های کوچک، که حکم رواق برای گنبد اصلی را دارد، این مکعب خُرد شده است (انصاری و ابراهیمی، ۱۳۸۹: ۳۶).

موقعیت قرارگیری کتیبه‌ها در مسجد گوهرشاد

در قسمت‌های مختلف مسجد گوهرشاد، کتیبه‌هایی وجود دارد که مکان، موقعیت جدول ۱. موقعیت قرارگیری کتیبه‌ها در کتیبه‌ها و جای‌گیری آن‌ها در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. موقعیت قرارگیری کتیبه‌ها در مسجد گوهرشاد (نگارندگان، ۱۳۹۳). ▼

مکان	موقعیت	جای‌گیری کتیبه‌ها
ایوان جنوبی «مقصوره»	حاشیه بیرونی ایوان-پیشانی ایوان-لچکی‌های ایوان طرف راست و چپ-درون محراب یا خط ثلث روی سنگ-دوکتیبه در حاشیه محراب ایوان جنوبی-سه ردیف کتیبه زیرگنبد ۷-زیر گنبد بالای تاق‌ها-درون ایوان قسمت جلو و در طرفین جلوی ایوان بر بدنه‌ها نام‌های جلاله معقلی نوشته شده‌اند.	 کلیات و جزئیات اسپر و خط کوفی سه رگی (زمرشیدی، ۱۳۹۰)
ایوان شمالی «دارالسیاده»	پیشانی ایوان-دو کتیبه در حاشیه خارجی ایوان-کتیبه‌ای در داخل ایوان بالای دری که از آنجا به دارالسیاده می‌روند -در سمت راست بالای تاق‌نما و در سمت چپ- در وسط تاق‌نما در دو سوی شمسه‌هایی که در آن نام‌های مبارک ائمه اطهار (ع) نوشته شده‌اند-پنجره نقره مثبت‌کاری شده در بالای در ورودی.	 نمایی از ایوان شمالی (زمرشیدی، ۱۳۹۰)
ایوان غربی «آب»	پیشانی ایوان بالای تاق-در بدنه‌های آن نام‌های مبارک نوشته شده-داخل ایوان زیر تاق‌ها-دو کتیبه در بالای درهای ورودی در سمت راست ایوان در بالا-در بالای صفحه درها-در بیرون ایوان و زیر آن.	 اسپر میانی ایوان‌های شرقی و غربی و کتیبه ثلث زیر آن (زمرشیدی، ۱۳۹۰)
ایوان شرقی «حاجی حسن»	پیشانی ایوان-سقف و بدنه‌های ایوان -در وسط ترنج‌هایی هست که در آن نام‌های خداوند را نوشته‌اند-بالای درها.	 کتیبه‌های ایوان شرق (زمرشیدی، ۱۳۹۰)
مناره‌های مسجد	کتیبه‌ای زیر مأذنه مقرنس‌کاری شده-نام‌های مبارک در داخل ترنج‌ها-در زیر ترنج‌ها کتیبه‌ای به خط نستعلیق به صورت منظوم که نیمی در طرف راست و نیمی دیگر در طرف چپ نوشته شده است و بالای آن کلمه‌ای با خط بنایی بر دیوار مناره نقش بسته و در بالای آن روایاتی از رسول اکرم (ص) نوشته شده است.	 طرح کتیبه شهادتین دور گنبد مسجد (زمرشیدی، ۱۳۹۰).
بالای درب شبستان‌ها و غرفه‌ها	بالای غرفه‌های شرقی- چند کتیبه در بالای در ورودی شبستان - بالای غرفه‌های قسمت شمالی متصل به رواق - چند کتیبه در بالای درهای ورودی شبستان شرقی و کفش‌داری و دفتر مسجد متصل به رواق دارالحفاظ-چند کتیبه در بالای غرفه‌های شمالی و در بالای درهای ورودی‌های شبستان شمالی-در بالای غرفه‌های طرف غرب مسجد- چند کتیبه در بالای درهای شبستان غرفه‌های طرف غرب مسجد قرار دارد.	 کتیبه‌های بالای درب شبستان‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۳)
کتیبه‌های گنبد	بر روی شکرگاه گنبد کلمه «لا اله الا الله» نوشته شده است. بر روی این خط در بالا کلمه «محمد رسول الله» به خط بنایی سفید و در پایین و زیر آن کلمه «علی ولی الله» به خط بنایی زرشکی نوشته شده است. در بالای گریو گنبد کتیبه‌ای به خط ثلث سفید	 نمای کلی بیرونی کتیبه‌های گنبد مسجد گوهرشاد (نگارندگان، ۱۳۹۳)

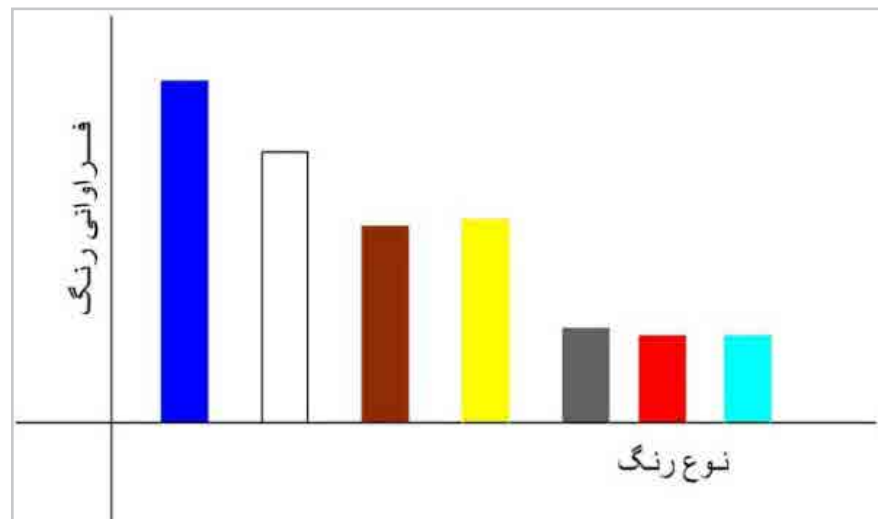
▼ جدول ۲. موقعیت قرارگیری کتیبه‌ها در قسمت‌های مختلف مسجد کبود کتیبه‌هایی وجود دارد که مکان، موقعیت کتیبه‌ها و جای‌گیری آن‌ها در جدول ۲ آمده است.

مکان	موقعیت	جای‌گیری کتیبه‌ها
پایه‌های مسجد	در ۸ پایه مسجد کتیبه‌های طولی به صورت آیات قرآنی به کار رفته که آیات هر پایه با پایه‌های دیگر تفاوت دارد.	 <p>نمای سردر مسجد و کتیبه‌های پیرامون نمای ورودی.</p>
کتیبه‌های محراب محراب مسجد	کتیبه بدنه میانی اصلی مسجد، از اول محراب آغاز می‌شود و پس از گردش اضلاع رواق‌ها با دعای ختم قرآن دوباره به محراب پایان می‌پذیرد.	 <p>مکان کتیبه‌ها در شبستان مرکزی مسجد کبود</p>
آیات موجود بر روی سنگ مزارهای ازاره	۱۶ قطعه سنگ مزارهای مرمرین	 <p>کتیبه سنگ ازاره‌های مسجد</p>
سایر کتیبه‌ها از سر در ورودی تا مقبره	بدنه میانی نیم‌ستون‌های بیرونی - بالای دیوار غربی - شرقی تاق‌نمای سردر ورودی - سقف تاق‌نمای سردر ورودی - دیوار شرقی پایه‌ستون - کتیبه‌ای در سمت راست بر لوحه مجاور نیم‌ستون‌های سردر از پایین به بالا که تاق‌نما را دور زده و در سمت چپ از پایین به بالا ادامه دارد - کتیبه‌ای در دو سوی درب ورودی - پایه مقرنس‌های صاف طرفین پشت در ورودی - چهارگوشه شبستان‌های طرفین کفش‌کن - دیوار شرقی زیر تاق‌نمای شاه‌نشین و شبستان در سمت راست کفش‌کن - لچکی پایین رواق کفش‌کن مشرف به صحن بزرگ - دیواره چپ تاق‌نمای صحن بزرگ - لوح وسط و لوح سمت راست بالای مجردی‌های شبستان مرکزی - نیم‌ستون گرد مقرنس کُنج زاویه‌دار شاه‌نشین - دو تاق‌نمای کوچک در طرفین میان صحن - بالای ازاره در تاق‌نمای کوچک و طرفین تاق‌نمای در ورودی میان صحن بزرگ و صحن کوچک - پنج ورودی دو صحن و وسط تاق‌نمای واقع در میان دو صحن - سمت راست مقرنس کاری صحن کوچک - دیواره تاق‌نمای در ورودی میان دو صحن - مثلث کناره در دیوار تاق‌نمای در ورودی میان دو صحن - لچک تاق‌نمای دیوار جنوبی میان دو صحن - حاشیه تاق‌نمای شاه‌نشین - روی قوس‌های میان شبستان‌های غربی - شرقی و صحن بزرگ - سقف راهروهای - کوچک زیر شاه‌نشین‌ها - تاق‌نمای داخلی شبستان‌های شرقی و غربی در بالای راهروهای مشرف به صحن.	 <p>مکان کتیبه‌های داخل شبستان بزرگ مسجد کبود</p> <p>کتیبه‌های فضای میان صحن بزرگ و کوچک مسجد کبود</p> <p>نمونه جزئیات کتیبه‌های صحن مرکزی مسجد کبود</p>

تفاوت‌های دو مسجد (گوهرشاد و کبود) از لحاظ کتیبه‌نگاری

دو مسجد گوهرشاد و کبود با این‌که تقریباً در یک روزگار و پیرو یکدیگر ساخته شده‌اند و در بسیاری موارد همانندی‌های بسیار باهم دارند، ولی تفاوت‌هایی نیز در آن‌ها پیداست که از دیده‌ی پژوهش‌گر نباید پنهان بماند. نخست این‌که، در پلان معماری دو مسجد (گوهرشاد و کبود) با هم تفاوت دارند. تنوع رنگی کتیبه‌ها در مسجد گوهرشاد بیشتر است، کتیبه‌های این مسجد بیشتر در زمینه‌ی آبی و لاجوردی و در اطراف نوشته‌ها گره‌های هندسی به‌کار رفته است؛ اما در مسجد کبود نوشته‌ها بیشتر در زمینه‌ی نقوش اسلیمی که حالت طبیعت‌گرایانه دارند به‌کار رفته است. از دیگر تفاوت‌ها که پیداست، در مسجد کبود نام‌های مقدس «الله» که همانند دعای «جوشن کبیر» به‌کار رفته است و همچنین در تمامی کاشی‌های این مسجد عبارت (علی ولی‌الله) و نام‌های مقدس حسین (ع) به شیوه‌های گوناگون زینت‌بخش دیوارهای این مسجد بوده، ولی در مسجد گوهرشاد کمتر این نمونه‌ها به‌کار رفته است. هرچند که در این نوشتار جای آن نیست که به یک‌یک این تفاوت‌ها و همسانی‌ها با تمام جزئیات پرداخته شود، ولی در جدول ۳ با مقایسه‌ی میان نمونه‌هایی از کتیبه‌های دو بنا به تفاوت‌های میان آن‌ها پرداخته شده است.

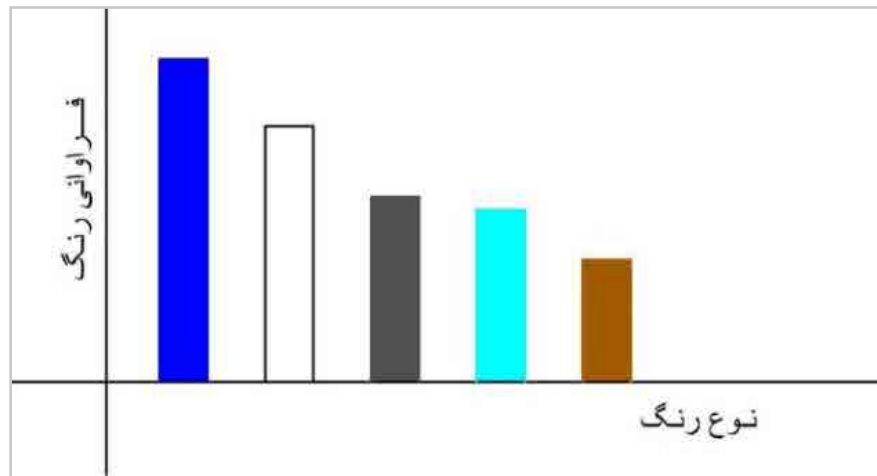
در نمودار (۱ و ۲) به‌روشنی پیداست که رنگ‌های به‌کاررفته در کتیبه‌نگاری دو مسجد با هم تفاوت‌هایی در میزان و نوع استفاده دارند و همچنین آشکارا همسانی و همانندی میان رنگ‌ها نیز هویداست. در مسجد گوهرشاد از هفت گونه‌ی رنگی بهره‌گیری شده است، این در حالی‌ست که در مسجد کبود تنها هفت گونه‌ی رنگی دیده می‌شود؛ دو رنگ زرد و قرمز به‌کلی در میان رنگ‌بندی کتیبه‌های مسجد کبود دیده نمی‌شود. از این مقایسه، هم یکسانی و هم تفاوت را در رنگ‌بندی دو مسجد می‌توان دریافت نمود (نمودار ۱ و ۲).

► نمودار ۱. بیشترین ساختار رنگی کتیبه‌ها در مسجد گوهرشاد (نگارندگان، ۱۳۹۰).

▼ جدول ۳. تفاوت‌های دو مسجد از لحاظ شیوه نگارش و انتخاب نوشته‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۳).

مسجد کبود	مسجد گوهرشاد	عنوان مقایسه و تفاوت‌ها
		در مسجد گوهرشاد، کتیبه‌ها بیش‌تر در قالب هندسی هستند. ولی در مسجد کبود، کتیبه‌ها بیش‌تر در ترکیب با نقوش اسلیمی ایجاد شده است.
		در مسجد گوهرشاد، نقوش داخل کتیبه‌ها حالت بسیار ساده شده‌ای دارند. ولی در مسجد کبود، نقوش حالت طبیعی‌تر دارند.
		در مسجد گوهرشاد، خطوط هندسی بنایی نسبت به مسجد کبود ابعاد بزرگ‌تری دارند. در مسجد کبود، خطوط کوفی بنایی در بافت اسلیمی ترکیب یافته و زیاد جلب نظر نمی‌کند.
		در مسجد گوهرشاد، خط بنایی به صورت تلفیق با آجر و کاشی اجرا شده است. ولی در مسجد کبود، خط هندسی بنایی به صورت تکنیک کاشی معرق اجرا شده است.
		در بعضی قسمت‌های مسجد گوهرشاد، حاشیه کتیبه‌ها به صورت هفت رنگ است. ولی در مسجد کبود، حاشیه همه کتیبه‌ها به صورت معرق است.
		در نگاه نخست به مسجد گوهرشاد خط کوفی به چشم می‌آید. ولی در سردر ورودی مسجد کبود خط ثلث هویدا است.
		رنگ لعاب به کار رفته در ایوان اصلی مسجد گوهرشاد سفید رنگ است. ولی رنگ لعاب سردر اصلی مسجد کبود فیروزه‌ای رنگ است.
		برخی از کتیبه‌های ثلث مسجد گوهرشاد به صورت مجزا اجرا شده است. اما تمامی کتیبه‌های ثلث مسجد کبود به صورت پیوسته اجرا شده‌اند.

► نمودار ۲. ساختار رنگی کتیبه‌ها در مسجد کبود (نگارندگان، ۱۳۹۳).

در مسجد گوهرشاد، ملاحظه می‌شود که رنگ‌های آبی لاجوردی، سفید، قهوه‌ای و زرد بیشترین رنگ‌های بوده که استفاده شده است. رنگ آبی لاجوردی و فیروزه‌ای در مسجد گوهرشاد به معنای یگانگی و کمال مطلوب است، و نشانه‌ای از وحدت وجود است. رنگ سفید که بیشتر در مورد کتیبه‌های قرآنی به کار رفته است، از رنگ‌های بوده که مورد توجه پیامبر (ص) بوده، و آن حضرت به همه توصیه کرده است که جامعه‌ی سفید بپوشند. این رنگ هم در اشارات و نمادهای تصوف و عرفا ویژگی‌های خاص آن بیان شده است و بعد از رنگ آبی و لاجوردی، بیشترین توصیف در مورد آن شده است. در مجموع باید گفت این دو رنگ لاجوردی و سفید، در هنر اسلامی دارای نماد هستند و به آن توجه شده است. در مسجد کبود از رنگ‌های آبی، سفید و سیاه بیشترین استفاده شده است که این رنگ‌ها، هم در تصوف و هم در عرفان، جایگاه ویژه‌ای دارند و به خاطر مقدس بودن در نزد عرفان و تصوف در این مسجد انتخاب شده است.

قاب‌ها و زمینه‌های مورد استفاده جهت اجرای کتیبه‌ها در مسجد گوهرشاد نیز دارای تفاوت‌هایی با مسجد کبود است که در جدول ۴ می‌توان نمونه‌هایی از آن‌ها را مشاهده نمود.

جدول ۴. زمینه‌های اجرای کتیبه‌ها در مسجد گوهرشاد، (نگارندگان، ۱۳۹۳).

علی - محمد به خط کوفی بنایی	الله - علی به خط کوفی بنایی	الله - محمد - علی به خط کوفی بنایی	الله - محمد - علی به خط کوفی بنایی	ستایش پروردگار به خط ثلث	یا محمد - یا علی به خط کوفی بنایی

نمونه‌هایی از قاب‌ها و زمینه‌های مورد استفاده جهت اجرای کتیبه‌ها در مسجد کبود نیز برای مقایسه با نمونه‌های مسجد گوهرشاد در جدول ۵ آمده است.

جدول ۵. زمینه‌های اجرای کتیبه‌ها در مسجد کبود (نگارندگان، ۱۳۹۳).

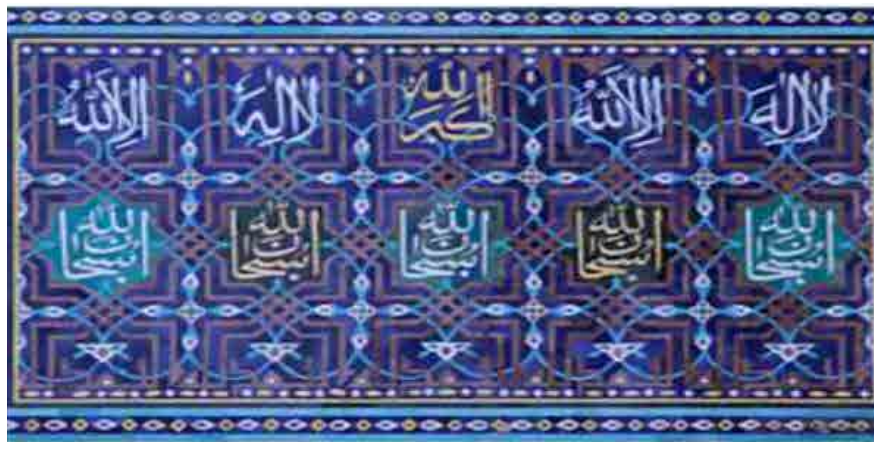
				
تکرار واژه یا علی	صفات خداوندی به خط ثلث	نام‌های خداوندی (یا قائم) به خط تحریری.	نوشته فارسی به خط کوفی - ثلث	لااله الاالله، محمد رسولالله به خط کوفی بنایی

همانندی‌های دو مسجد

در هر دو مسجد، تاق‌ها با کتیبه‌هایی تزیین شده است؛ همچنین در هر دو مسجد از دَوَران یک کتیبه به دور محور مشخص نقش‌های ویژه پدید آمده است. توضیح این‌که در مسجد گوهرشاد بیشتر خط کوفی بنایی (معلی) بوده، ولی در مسجد کبود بیشتر با خط ثلث کار شده است (شکل ۶ تا ۳).

شکل‌های ۳ و ۴. نمونه‌های کتیبه‌نگاری با خط ثلث و کوفی بنایی در مسجد کبود (نگارندگان، ۱۳۹۳).

بر اساس تحقیقات به عمل نگارندگان، ۲۰ سوره در مسجد گوهرشاد آورده شده است؛ ۸ سوره‌ی انتخاب شده در این مسجد از حروف مقطعه هستند. این سوره‌ها عبارتند از: بقره، آل عمران، عنکبوت، اعراف، یس، طه، لقمان و حجرات. همچنین بر اساس تحقیقات در مسجد کبود، ۳۰ سوره آورده شده که از سوره‌های کهف و حمد، توحید و کوثر، کل سوره برای کتیبه‌نگاری انتخاب شده است. در سایر

▲ شکل‌های ۵ و ۶. نمونه‌هایی از کتیبه‌های کوفی بنایی و ثلث در مسجد گوهرشاد (نگارندگان، ۱۳۹۳).

سوره‌ها از یک آیه تا چند آیه انتخاب شده است؛ ۱۱ سوره‌ی انتخاب شده در این مسجد از حروف مقطعه هستند. این سوره‌ها عبارتند از: بقره، آل عمران، یونس، یوسف، اعراف، حجر، طه، ابراهیم، هود، قصص و رعد. در ابتدای ۲۹ سوره از سوره‌های قرآن، یک یا چند حرف از حروف الفبا وجود دارد، که مجموعاً ۷۸ حرف است که با حذف مکررات ۱۴ حرف می‌شود؛ یعنی نصف حروف هجاء که ۲۸ حرف است. این حروف را «حروف مقطعه» گویند. یکی دیگر از مقایسه‌های آیات و نوشته‌های قرآنی، استفاده از سوره‌های کامل برای کتیبه‌نگاری است که در مسجد کبود، چهار سوره به‌صورت کامل برای کتیبه‌نگاری نگاشته شده است. در مسجد گوهرشاد کتیبه‌هایی با مضمون تاریخی یافت می‌شود؛ از جمله کتیبه‌ی حاشیه‌ی بیرونی ایوان مقصوره، ولی به‌جهت آن که در انتهای بیشتر کتیبه‌های نوشته شده در گروه‌های پیشین، تاریخ نگارش قید شده و یا در پایان به‌نام بانی بنا اشاره شده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۹۱). کتیبه‌های تاریخی ایوان جنوبی (مقصوره) در مسجد گوهرشاد، چهار کتیبه است که بر روی بدنه‌ی ایوان دیده می‌شود؛ کتیبه‌های دو خطی کوچک در دو سوی ایوان و در بالای قاب‌بندی نقش گلدانی قرار گرفته و به خط ثلث و به‌دست «بایسنقر میرزا» نوشته شده است (جدول ۶).

۱- متن کتیبه‌ی سمت راست عبارت است از: «اتفق تحریرها فی اوایل شهر الله المبارک رَجَبِ الْمُرَجَّبِ سنه احدى و عشرين و ثمان مائه»، به احتمال این کتیبه بیان‌گر تاریخ پایان ساخت مسجد باشد که در سال ۸۲۱ ه.ق. انجام شده است.

۲- کتیبه‌ی سمت چپ ایوان که در اندازه و خط، همانند کتیبه‌ی سمت راست است، بیان‌کننده‌ی نام معمار سازنده‌ی بنا و متن آن عبارت است از: «عمل العبد الضعیف الفقیر المحتاج بعنايه الملك الرحمن، قوام الدین بن زین الدین الشیرازی الطیان»، همان‌گونه که در متن کتیبه پیداست نام سازنده‌ی بنا، «قوام‌الدین بن زین الدین شیرازی» به‌روشنی شناخته می‌شود.

۳- کتیبه‌ی دیگری که باز به خط ثلث و با خوش‌نویسی بایسنقر میرزا است، از سمت راست ایوان آغاز شده، پیشانی ایوان را دور می‌زند و در سمت چپ ایوان پایان می‌یابد. مضمون کتیبه با آیه قرآن و حدیثی از پیامبر آغاز می‌گردد و سپس در کتیبه مرمتی بیان شده که مسجد مربوط به دوره‌ی شاه سلیمان صفوی، دوران شاهرخ تیموری به‌وسیله‌ی همسر او بنا شده و برای او طلب خیر و قبولی خیرات او به درگاه خداوند شده است. در پایان نیز نام کتیبه‌نگار بایسنقر شاهزاده تیموری و تاریخ ۸۲۱ ه.ق. سال پایان ساخت بنا آمده است.

۴- کتیبه‌ی تاریخ‌دار دیگری در پیشانی ایوان جنوبی روی کاشی‌های معرق با خط ثلث زرد رنگ در زمینه‌ی آبی لاجوردی پیداست که عبارت‌ست از: «یا ذا العظمه و الکبریاء و یا ذا العزّه و البقاء و یا خالق الارض و السماء، هذا الطاق الرفیع و الایوان المنیع العالی شاهدان علی قدره الکبیر المتعالی، الحمد لله الملك الواحد الباقي نجنی بالالطاف الخفی ممّا اخاف، لا اله الا انت سبحانک انی کنت من الظالمین فاستجینا له و نجیناه من الغمّ و کذلک ننجی المؤمنین، صدق الله العظیم، کتبه محمّد رضا الامامی سنه ۱۰۸۷ [ه.ق.]»؛ این کتیبه، بیان‌گر تاریخ

۱۰۸۷ هـ.ق. است که به دست کتیبه‌نگار نام‌آور روزگار صفوی، «محمد رضا امامی اصفهانی» نوشته شده است.

در مسجد کبود تبریز نیز همانند مسجد گوهرشاد می‌توان کتیبه‌هایی را با مضمون تاریخی جستجو نمود که در ادامه بدان‌ها اشاره می‌شود. در پایه‌ی جنوبی تاق شیبستان سمت راست، در میان نقوش اسلیمی و کاشی‌ها، کتیبه‌ای به خط فارسی دیده می‌شود که در آن نوشته شده است: «به سرکاری عزالدین قاپوچی ابن ملک». کاشی و کتیبه نشان‌دهنده‌ی آن است که این مسجد زیر نظر چه کسی ساخته شده است. شادروان کارنگ در این باره می‌نویسد: «... ناظر و سرکار این عمارت بزرگ مردی بوده به نام عزالدین بن ملک که سمت

جدول ۶: جدول سوره‌ها و آیه‌های قرآنی مورد بررسی در کتیبه‌نگاری دو مسجد گوهرشاد و کبود و مکان قرارگیری آن‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۳). ▼

نام سوره	شماره آیات و مکان آن‌ها در مسجد کبود تبریز	شماره آیات و مکان آن‌ها در مسجد گوهرشاد خراسان
آیه الکرسی	بر فراز در ورودی محراب اصلی	کنار محراب در ایوان جنوبی
حمد	در پایه معروف به حمد این سوره کامل آمده است.	
توحید	در پایه معروف به توحید این سوره کامل آمده است.	در مرکز سقف ایوان جنوبی سوره کامل آمده است.
بقره	۲۸۵ در پایه رسالت	آیات ۱۹۷ و ۲۰۷ طبقه بالا و ۴۵ و ۱۵۳ طبقه میانی ایوان جنوبی
آل عمران	آیات ۱۵۹ و ۱۶۰ در پایه توکل و ۱۹۱ در پایه تسبیح	۹۲ در طبقه بالای ایوان جنوبی
اعراف	۱۴۳ در پایه تسبیح و ۴۳ در پایه حمد و ۱۵۱ در پایه دعا	آیات ۱۹۹ و ۲۹ و ۱۰۰ در طبقه بالای ایوان جنوبی
توبه	۳۱ در پایه تسبیح	آیات ۱۸ تا ۲۲ حاشیه بیرونی ایوان جنوبی
طه	۸ و ۱۴ در پایه سلام	آیه ۱۳۲ در طبقه بالای ایوان جنوبی
نساء	۸۱ در پایه توکل و ۱۷۱ در پایه تسبیح و ۷۷ در پایه دعا	آیه ۱۰۳ در طبقه میانی ایوان جنوبی
اسراء	آیه ۶۵ در پایه توکل	آیات ۸۱-۷۸ در مقرنس‌های محراب ایوان جنوبی
انعام	آیه ۱۰۰ در پایه تسبیح و آیه ۱ در پایه حمد و آیات ۵۴ و ۱۲۷ در پایه سلام	کنار محراب در ایوان جنوبی
دهر		آیات ۱-۱۴ در سمت چپ ایوان جنوبی
قدر		در سمت راست ایوان جنوبی سوره کامل
احزاب		آیه ۷۰ طبقه میانی ایوان جنوبی
عنکبوت		آیه ۴۵ طبقه پایین ایوان جنوبی
یس		آیات ۵۲-۱ بر گریو گنبد و همچنین فضای درون گنبد است.
لقمان		آیه ۱۷ در طبقه پایین ایوان جنوبی
جمعه		آیه ۹ در ورودی ایوان جنوبی
جن		آیه ۱۸ در طبقه بالای ایوان جنوبی
حجرات		آیه ۱۳ در طبقه بالای ایوان جنوبی
احزاب		آیه ۷۰ در طبقه میانی ایوان جنوبی
انفال	آیات ۲-۴۹-۶۱ در پایه توکل	
مانده	آیه ۱۱ در پایه توکل	
ابراهیم	آیه ۱۱ در پایه توکل و آیه ۴۱ در پایه دعا	
نحل	آیه ۹۹ در پایه توکل	
یونس	آیه ۱۸ در پایه تسبیح و آیه ۲۵ در پایه سلام	
یوسف	آیه ۱۰۸ در پایه تسبیح	
صافات	آیه ۱۸۰ در پایه تسبیح	
کهف	بخش اصلی کمره میانی مسجد از شرق تا غرب محراب	

حاجبی و دربارنی پادشاه را داشته و از مقربان و معتمدان دربار به‌شمار می‌رفته است...» (کارنگ، ۱۳۷۴: ۲۹۱). درنغول جبهه‌ی شرقی سردر ورودی عبارتی در کاشی‌کاری‌های آن دیده می‌شود که تراپی طباطبایی آن را چنین خوانده‌اند: «... المبارک‌ه‌ی المظفرئ‌ه‌ی فی اربع ربیع الاول سنه‌ی ثبعین و وثمانائ‌ه‌ی اقلال عباد نعمه‌ اله بن محمد البواب...» (تراپی طباطبایی، ۱۳۷۹: ۴۳). حافظ حسین کربلایی در کتاب خود، درباره‌ی «نعمت الله بن محمد البواب» نوشته است: «مولانا نعمت الله بن محمد البواب از مشاهیر روزگار بوده و کتاب عمارت مظفریه که منسوب به جهان‌شاه پادشاه است، وی نوشته؛ در قریه‌ی انارجان از قرارحدود تبریز مدفون است...» (ابن کربلایی، ۱۳۸۳: ۳۷۰). ایشان، با واسطه، شاگرد خطاط معروف تبریز دوره‌ی ایلخانی، «عبدالله صیرفی» بوده است (انصاری و ابراهیمی، ۱۳۸۹). «محمدعلی تربیت» درباره‌ی نسب این خوش‌نویس می‌نویسد: «...میر نعمت الله بن البواب، نبیره‌ی میرعبدالوهاب تبریزی مشهور است که از اکابر سادات و نقبا و فضلا بوده و در زمان پادشاهان آق‌قویونلو بسیار مطاع شده و میر نعمت الله به اخلاق حمید هوا و صاف پسندیده معروف و مشهور و سلامت نفس موصوف، خطوط ثلث و نسخ را خوب می‌نویسد، اما شکسته‌ی تعلیق آمیز نیز بسیار بامزه است و مطلقاً در پیری تغییری در خط ایشان نشد...» (تربیت، ۱۳۳۵: ۳۸۶). بنابراین، شاید بتوان ایشان را خوش‌نویس بزرگ و چیره‌دست مسجد کبود به‌شمار آورد. همان‌گونه که پیش از این گفته شد، برپایه‌ی نوشته‌ی روی کتیبه‌ی سردر اصلی مسجد کبود، این مسجد در سال ۸۷۰ ه.ق. / ۱۴۶۵ م. بنا شده است. این کتیبه با معرق‌کاری، به‌رنگ لاجوردی روی زمینه‌ی سفید تزیین شده و خوش‌نویسی آن با خط رقاع است. خوش‌نویسی این کتیبه و بسیاری کتیبه‌های مسجد، هنردست «استاد نعمت‌الله البواب» است که از نام‌آورترین خوش‌نویسان سده‌ی نهم ه.ق. و دوران تیموریان بوده است.

«... معمار این مسجد برخلاف نظر برخی پژوهش‌گران، نه «احمد بن شمس‌الدین تبریزی» و نه «نعمت الله بن محمدالبواب» است؛ بلکه «خواجه علی بن عثمان کججی» آن‌را ساخته است. مقبره‌ی این معمار تا اواخر سده‌ی شانزده م. در روستای «کجج» بود. «عزالدین قاپوچی بن ملیک» بر کار ساخت ریاست می‌کرد. نعمت الله بن محمدالبواب نیز نوشته‌های روی دیوار را حک کرده است...» (عون‌اللهی، ۱۳۸۷: ۲۳۸).

نتیجه‌گیری

در شکل‌گیری نقوش مذهبی مساجد دوره‌ی تیموری و قراقویونلوها، مذهب و گرایش‌های مذهبی شاهان آن روزگاران نقش به‌سزایی داشته است. مسجد گوهرشاد در خراسان و در کنار حرم امام رضا (ع)، از دیرباز و از دوره‌ی تیموری تا به امروز دچار دگرگونی‌های بسیار شده که گاهی در برهه‌ایی از تاریخ، تخریب و ویرانی‌هایی نیز بر آن وارد شده است. مسجد کبود تبریز نیز که هم‌زمان با مسجد گوهرشاد می‌باشد، در گذر زمان دچار تخریب‌های فراوانی شده است. در هر دو مسجد، یادگارهای هنری از هنرمندان به‌نام آن روزگار، چه در ساخت و معماری، و چه در آراستن و زیبای‌ی بدنه‌ی بنا برجای مانده است.

بررسی و مقایسه هنر نوشتار یا کتیبه‌نگاری در این دو بنا از اهداف اصلی این پژوهش بوده است. در این راستا، نخست به‌شناختی کلی از شیوه‌های معماری به‌کار رفته در دو بنا که می‌توان در سبک آذری از سده‌های میانه‌ی اسلامی آن‌ها را بررسی نمود، پرداخته شده است؛ سپس به‌صورت جدا، هر دو مسجد از لحاظ کتیبه‌نگاری و شیوه‌های تزئینی و خطوط به‌کار رفته در آن‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در بررسی کتیبه‌ها، همانندی‌های بسیاری میان کتیبه‌ها، چه از نظر مضامین و چه از نظر تزئینات دیده می‌شود و همچنین تفاوت‌های آن‌ها نیز از جهات گوناگون مورد مطالعه قرار گرفته است. مضمون‌های به‌کار رفته در کتیبه‌نگاری‌ها نه‌تنها شامل آیات مبارک قرآنی می‌باشد، بلکه از احادیث و آموزه‌های عرفانی و نام‌های جلال خداوند و ستایش امامان شیعه و طلب رحمت و آمرزش برای سازندگان، اشعار فارسی، و نیز مضمون تاریخی استفاده شده است. این کتیبه‌ها توسط خوش‌نویسان بزرگ آن روزگار مانند: بایسنقر میرزا شاه‌زاده تیموری و محمدرضا امامی اصفهانی خوش‌نویس نام‌آور دوره صفوی در مسجد گوهرشاد و عزالدین قاپوچی ابن ملک و نعمت‌الله بن محمدالبواب در مسجد کبود نوشته شده است. همان‌گونه که در متن اصلی اشاره شد، در بهره‌گیری از آیات قرآنی نیز تا حدود بسیار زیادی هماهنگی در نوشته‌های دو مسجد دیده می‌شود. این همانندی در بهره‌گیری از رنگ زمینه (رنگ آبی لاجوردی در هر دو مسجد بیشترین کاربرد را داشته است) و همچنین گزینش آیات و سوره‌ها با برخی تفاوت‌های اندک هویداست. استفاده از خطوط نوشتاری به‌کار رفته در دو بنا نیز تا اندازه‌ای باهم دارای یکسانی است، ولی تفاوت‌هایی نیز دیده می‌شود؛ ازجمله: در مسجد گوهرشاد بیشتر از خط کوفی بنایی در کنار سایر انواع خط‌های هفت‌گانه و به‌ویژه ثلث و نستعلیق بهره‌گیری شده، در حالی که در مسجد کبود بیشتر خط ثلث خودنمایی می‌کند؛ هرچند که در مسجد کبود نیز انواع خطوط به‌چشم می‌آید. این خطوط در ترکیب با کاشی‌های معرق، معقلی و آجر، و همچنین نقوش هندسی و اسلیمی، زیبایی این بناهای مذهبی را دوچندان کرده است. بدین ترتیب خوش‌نویسی و کتیبه‌نگاری مسلمانان به معماری و مذهب یک جنبه‌ی اعتدال و هماهنگی بخشیده است.

کتابنامه

- ابن کربلایی تبریزی، حافظ حسین، ۱۳۸۳، *روضات الجنان و جنات الجنان*، تصحیح: جعفر سلطان القرائی، تبریز: نشر ستوده.
- امبرسن، ملویل و ملویل، چارلزپیتتر، ۱۳۷۰، *تاریخ زمین لرزه‌های ایران*، ترجمه: ابوالحسن رده، تهران: انتشارات آگاه، چاپ اول.
- انصاری، مجتبی و احدنژاد، ابراهیم، ۱۳۸۹، «هندسه و تناسبات در معماری دوره‌ی ترکمانان آق‌قویونلوها مسجد کبود (فیروزه‌ی جهان اسلام)»، *کتاب ماه علوم و فنون*، صص ۳۵-۴۵.
- پیرنیا، محمدکریم، ۱۳۷۸، *سبک‌شناسی معماری ایرانی*، تهران: نشر سروش دانش، چاپ ششم.
- پوپ، آرتورآبهام، ۱۳۸۸، *معماری ایرانی*، ترجمه: زهرا قاسم‌علی، تهران: نشر

سمیرا.

- ترابی طباطبایی، سید جمال، ۱۳۷۹، مسجد کبود «فیروزه‌ی اسلام»، تبریز: نشر مهد آزادی.
- تربیت، محمدعلی ۱۳۳۵، دانشمندان آذربایجان، به کوشش: غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حاجی قاسمی، کامبیز، ۱۳۸۳، گنج‌نامه، تهران: نشر روزنه.
- خانی‌پور، رضا، ۱۳۸۳، کتیبه و کتیبه‌نگاری، تهران: کتاب ماه هنر.
- زنده‌دل، حسین، زنده‌دل، حسین، نوروزی، محرم، سلیمی، زهره، ۱۳۷۶، مجموعه‌ی راهنمای ایرانگردی استان آذربایجان شرقی، تهران: نشر ایران‌گردان.
- زنده‌دل، حسین، زنده‌دل، حسین، نوروزی، محرم، سلیمی، زهره، ۱۳۷۶، مجموعه‌ی راهنمای ایرانگردی استان خراسان، تهران: نشر ایران‌گردان.
- زمرشیدی، حسین، ۱۳۶۷، کاشی‌کاری ایران (گلچین معقلی)، ج ۱، تهران: انتشارات کیهان.
- زمرشیدی، حسین، ۱۳۶۸، کاشی‌کاری ایران (گره معقلی)، ج ۲، تهران: انتشارات کیهان.
- زمرشیدی، حسین، ۱۳۷۰، کاشی‌کاری ایران (خط معقلی)، ج ۳، تهران: انتشارات کیهان، چاپ اول.
- زمرشیدی، حسین، ۱۳۹۰، «مسجد بی‌نظیر جامع گوهرشاد و هنرهای قدسی معماری»، فصلنامه‌ی مطالعات شهر ایرانی، اسلامی، تهران: شماره‌ی ششم، دوره‌ی ۲، شماره‌ی ۶، صص ۱۷-۳۲.
- شهبازی‌شیران، حبیب، ۱۳۸۶، آثار مهم و برجسته‌ی ساختمانی و ویژگی‌ها و دستاوردهای معماری و تزیینی تمدن اسلامی ایران در دوره‌ی تیموریان، دانشگاه محقق‌اردبیلی، اردبیل.
- شایسته‌فر، مهناز، ۱۳۸۱، «کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان»، فصلنامه‌ی علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)، تهران: سال دوازدهم، شماره‌ی ۴۳، صص ۶۲-۱۱۱.
- شایسته‌فر، مهناز، ۱۳۸۹، «بررسی تزیینات و کتیبه‌های قرآنی دو مجموعه‌ی گوهرشاد مشهد و هرات»، دو فصلنامه‌ی مطالعات هنر اسلامی، شماره‌ی ۱۲، صص ۷۳-۹۸.
- صمدی، حبیب‌الله، ۱۳۳۳، «جامع گوهرشاد یا هشتمین بنای زیبای جهان»، مجله‌ی یغما، شماره‌ی ۷، صص ۵۰۹-۹۱۵.
- کیانی، محمدیوسف، ۱۳۸۶، تاریخ هنر معماری ایران در دوره‌ی اسلامی، تهران: انتشارات سمت، چاپ نهم.
- کارنگ، عبدالعلی، ۱۳۷۴، آثار باستانی آذربایجان (آثار و ابنیه‌ی تاریخی شهرستان تبریز)، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران: نشر راستی‌نو.
- عقابی، محمد مهدی، ۱۳۷۸، دایرة‌المعارف بناهای تاریخی دوره‌ی اسلامی (بناهای آرامگاهی)، تهران: انتشارات سوره، چاپ دوم.
- عون‌الهی، سیدآقا، ۱۳۸۷، تاریخ پانصد ساله‌ی تبریز، ترجمه: پرویز شاه مرسی، تهران: نشر امیرکبیر.

- قصابیان، محمدرضا، ۱۳۸۴، «مسجد گوهرشاد پس از ششصد سال»، نشریه‌ی مشکوه، تهران: فصل بهار، شماره‌ی ۸۶، صص ۹۷-۱۰۶.
- ماهرالنقش، محمود، ۱۳۷۰، خط بنایی، تهران: انتشارات صدا و سیمای جمهوری اسلامی (سروش).
- مصدقیان، وحیده، ۱۳۸۴، نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد، تهران: انتشارات کتاب آبان.
- مجلات قرآن و حدیث، ۱۳۷۹، جان‌مایه‌های آیات و نقش نواهای مسجد کبود، گلستان قرآن، شماره‌ی ۲۰، صص ۲۱-۲۶.